

Ilma Rakusa

## SVJETSKA KNJIŽEVNOST IZ NOVOG SADA

Povodom smrti velikog srpskog pisca Aleksandra Tišme

Preveo s nemačkog Stevan Tontić

Tišmu sam u posljednjih deset godina redovno susretala. U Bazelu i Gracu, u Cirihu i Berlinu. Razumjeli smo se otprve, govorili smo na mađarskom, njemačkom i srpskom, najradije na našem maternjem mađarskom jeziku. Bio je bolno direktan u pitanjima i odgovorima, njegov pragmatizam imao je nečeg poražavajućeg. Njegovo odmahivanje glavom odavalo je sve o relativnosti svijeta. Filozofirati nije volio. Govorili smo tako o njegovoj ljubavi prema majci i mojoj prema ocu, o izgubljenim i nemogućim ljubavima. Činilo se da je u tome ekspert, iskusan savjetodavac. Oči bi mu zasjale i pokazivale radoznalo saosjećanje. Dok mu je politika bila dojadila. Jugoslovenski rat zadavao mu je muke, konflikt nacionalnosti izgledao varvarskim i primitivnim. Da je čovječanstvo nesposobno za napredak, smatrao je izvjesnim. Umjetničko stvaranje nije precjenjivao. Poziv kao svaki drugi, za njega jedini mogući.

Aleksandar Tišma upisao je svoj zavičajni grad Novi Sad u svjetsku književnost a ipak uvijek čeznuo za tim da provinciji umakne, najradije u Francusku. Kosmopolit u duhu kojeg je istorija umalo prisilila na predaju: rođen 1924. kao sin mađarske Jevrejke i srpskog oca u Horgošu (Bačka), došao je kao dijete u multietnički vojvođanski glavni grad, čije je jezike - srpski, mađarski, njemački - naučio tečno. Nakon što su Hortijevi fašisti u januaru 1942. u Novom Sadu masakrirali hiljade jevrejskih i srpskih civila, sklonio se u Budimpeštu, studirao tamo francusku filologiju, 1944. bačen je na prisilni rad u Transilvaniju. Po raspuštanju logora pridružio se jugoslovenskoj oslobodilačkoj armiji, poslije završetka rata živio opet u Novom Sadu - kao novinar i urednik u izdavačkoj kući.

Grad postaje laboratorijem u kom preživjeli istražuju tragove pustošenjâ. Ovdje on piše pjesme, pripovijetke, romane, pozorišne komade, ovdje nastaje onaj kosmos od pozlijedenih i izdajnika, od kukavica i fanatika, čija su najdirljivija otjelotvorenja ti iznutra raspolučeni: jevrejski kapo, polujevrejska njemačka logorska radodajka i ispred svih naslovni junak Miroslav Blam, koji sebi ne može da oprostí što je, zahvaljujući prilagodljivoj hrišćanskoj supruzi, ostao živ. Blamova reflektirana ambivalentnost, njegov negativni egzistencijalizam obilježavaju samog Tišmu, koji se u svom *Dnevniku* neumorno okrivljuje za skepticizam, egoizam i pasivnost - istina, s ukazivanjem da je on kao pisac izabrao ne da bude čovjek čina, već opisujućeg posmatranja.

Hvala mu. Jer kako bismo inače bili svjedocima onih okrutnih preplitanja istorije, slučaja i karaktera koja čine njegove knjige: romane *Upotreba čoveka*, *Knjiga o Blamu*, *Kapo*, *Vere i zavere*, knjige pripovijedaka *Škola bezbožništva*, *Bez krika*. U osnovi, Tišma je cijelog svog života pisao jednu knjigu, koja kruži oko vječno istih pitanja: šta određuje ponašanje čovjeka u jednom ideološki usmjerenom, ipak bezbožnom svijetu? šta su pravo i nepravdo, pravda i sudbina? Pitanja na koja nema odgovora, već nikako moralizatorskog. Tišma tako dopušta svojim figurama da djeluju, pokazuje ih kao zatočenike sopstvenih nagona - osobito suptilno u romanu o prostitutkama *Koje volimo* - jer tijelo je to koje ih zavodi na fatalne bračne veze, iz kojih jedna nesreća rađa sljedeću.

U svijetu Aleksandra Tišme bez metafizike tijelo znači prokletstvo i sreću; ono je mjesto seksualne naslade i žrtva nacističkog rasnog ludila. Ono trpi one grozne vrste smrti koje Tišma nabraja na jedan od svojih dirljivo-trezvenih načina (u *Upotrebi čoveka*): smrt u gasnoj komori u Aušvicu, smrt

drvenom toljagom u podrumu službe bezbjednosti, smrt puščanim hicem, tabletama. I polagano umiranje Gospođice, čija prirodna smrt u tom svijetu djeluje gotovo anahrono.

Insistiranje na tijelu, njegovoj požudi i njegovom bolu spada za Tišmu u etiku detalja za koju se sam izjašnjava. Ponorna je scena mučenja u pripovijeci *Škola bezbožništva*: jedan osamnaestogodišnji srpski komunist biva 1944, za vrijeme jednog zatvorskog saslušanja, od oficira mađarske okupacione sile nasmrtno pretučen, dok njegov sin leži na samrti. Na kraju umire mučeni a preživljava dijete, što oca inspiriše za paradoksalnu molitvu: «Bože, hvala ti! Tebe nema, Bože! Ne, stvarno te nema, nema. Hvala ti!»

Tišmin fiziološki fundirani psihološki fatalizam jedan je od načina koji od počinitelja uvijek pravi i žrtve a od žrtava uvijek i počinioca. Ništa se stvarno ne podiže u jednom svijetu, gdje se preživjeli osjećaju krivim, gdje se borci pokreta otpora i kolaboracionisti jednako likvidiraju, gdje između iluzije i destrukcije jedva da ima razlike i gdje je normalnost kupljena izdajom. Nedvosmislena i neopoziva jeste samo smrt. I iznad svake sumnje strašno egzemplarno istrebljenje jevrejstva.

Tišma pruža obespokojavajuće slike racije iz januara 1942. kao i deportacije Jevreja iz Novog Sada godine 1944. U *Knjizi o Blamu* nalazi se ono mjesto koje možda najljepše pokazuje njegovo umjetničko majstorstvo u smislu jedne književne etike: dok kolona deportovanih nastupa ispred sinagoge, iznenada dojure psi koji su ponovo našli svoje vlasnike. Oni tvrdoglavo slijede svoje gospodare do željezničke stanice. «Zatim su ostali sami među šinama. Trčali su jedno vreme za vozom, pa su sustali, pošto im njuh više nije signalisao poznati miris. Gledali su u čudu njive, jarkove, među koje su dospeli, hladili su duge crvene isplažene jezike, pa su se jedan po jedan razišli, u pravcu grada.»

Jedva da je neko znao da se tako taktično nosi sa sentimentom kao Aleksandar Tišma. Najteže sižee savlađivao je s mjerom i preciznoću, služeći se promjenljivim stanovištima i uglovima gledanja, slikajući zbivanje izbliza ili sa distance. Nijedna pa ni animalna perspektiva nije mu bila tuđa. Samo je jedno izbjegavao: da sudi sveznajući.

On nije poučavao, on je pokazivao. Sudbine, povezanosti, paradokse, prinudu ideologija, neizbježni pritisak istorije, ljudsko suviše, ljudsko bez spasavajućeg Deus ex machina. Pokazivao je to trezveno, oporo, nemilosrdno, bez ironičnog lirizma Danila Kiša, s kojim je inače dijelio jezik i poneko iskustvo. Drugačije nego osjećajno-buntovni Kiš, koji se - nakon obračunâ s jugoslovenskom komunističkom kulturnom birokratijom - sklonio u Francusku, Tišma, kome su isti birokrati otežavali život, istrajao je u Novom Sadu. Porodica, pisanje, obavezne šetnje gradom, ljeti kupanje na dunavskoj plaži. Uređen dan do isteka, sa strogo utvrđenim časovima rada. Bez boemskog života, bez romantičnih eskapada. (Premda *Dnevnik* nagovještava afere.)

Utoliko čudniji preokret: kada osamdesetih godina izađu prvi francuski prevodi a 1991. njemački prevod *Upotrebe čoveka*, Tišma postaje otkrićem. Kao kasnije Imre Kertes i Aleksandar Tišma je svoj evropski prodor doživio u Njemačkoj. Čini se da je ovdje senzibilitet za njegove teme, iz lako pojmljivih razloga, osobito velik. U međuvremenu je preveden na 29 jezika, pisac svjetskog ranga, kojem bi isto tako priličila Nobelova nagrada.

Kada bih ga posljednjih godina pitala o novim projektima, odmahnuo bi. Nema, kaže, ništa više da piše, sve je rekao. A kako provodi dane? U čitanju i šetnji. I mi smo pričali većinom u šetnji, Tišma je prednjačio brzim korakom prema svojoj omiljenoj klupi. Tu smo sjedili u sjenci jednog kestena. Nije se osjećao zdravim. Jetra. (O tome raspravlja jedno od posljednjih zapisivanja u njegovom *Dnevniku*, koji obuhvata godine 1942. do 2001. i predstavlja svojom dvojnošću privatne i vremenske hronike

jedno uzbuđljivo svjedočanstvo: 1200 strana čisti Tišma, ukopišćen na detalj, samooptužujući, bez iluzija, na tragu banalnosti zla i laži.) Katkad je prozirao u me: može li se, treba li *Dnevnik* izdati na njemačkom? Potvrđivala sam. I to integralno. Djelovao je olakšano. Njegova žena pričala je o sinu i unuci, obavještavala uzgred da rođenje sina nije njenom mužu bilo vrijedno čak nijedne dnevničke zabilješke. Tišma se smiješio i ćutao. Nemar ili ravnodušnost? U svemu vreba ambivalencija.

Pri posljednjem oproštaju u maju 2002. - ispratio me je dole na ulicu - posmatrala sam njegovu robustnu pojavu, koja budi povjerenje, žilava i kao ispolirana žestokim životnim vjetrovima. Iduće godine u Novom Sadu!

Aleksandar Tišma umro je 16. februara. Ostaju putanje njegovim imaginarnim gradom, kontinentom njegovih bespoštednih, veličanstvenih djela.